

MOSKVA A IDEA „TRETIEHO RÍMA“

Vasilij Riabov

Ideu „Moskva – tretí Rím“ sformuloval v XV.-XVI. storočí vo všeobecne známej podobe mních Filofej. Mnohí bádatelia, ruskí aj zahraniční, ale predovšetkým politici a novinári často tendenčne uvádzajú, že táto idea je „vynálezom“ ruskej publicistiky a Moskovského štátu (spravidla symbolom veľmocenských ambícií Moskvy), pričom ju vytrhávajú z historického kontextu, alebo ho celkom ignorujú, ba dokonca sa snažia spájať tento, podľa ich názoru, „moskovský vynález“ so súčasnosťou.¹

Fakty nás však presvedčujú o tom, že v skutočnosti je všetko oveľa zložitejšie. Samotná idea „sakrálneho mesta“ je oveľa staršia, než Moskva a Kyjev. Jej vznik je podmienený úplne inými motívmi a potrebami, ktoré boli vzdialené akýmkoľvek ambíciám spojeným s porobou iných národov (tento jav by sa dal nazvať „preventívnym ideologickým krokom“, pretože každá ideológia, skôr či neskôr, zaznamenáva istý otras, istý druh krízy, s čím musia zakladatelia ideológie počítat).

Protojerej Alexander Saltykov uvádza, že „idea posvätného mesta sa vinie celými svetovými dejinami. Všetky veľké civilizácie si vytvárali vlastné posvätné mestá: pre staroveký Egypt takým bolo mesto Fivy, pre Indiu – Benares, pre Grécko Delfy, pre islamský svet – Mekka, pričom najposvätnjším centrom praveho náboženstva v predkresťanskom a kresťanskom období bol Jeruzalem“.

Jeruzalem je pre všetkých kresťanov špecifickým pútnickým mestom. Je symbolom Jeruzalema Nebeského. Popri Jeruzaleme je však veľa ďalších posvätných miest. Sú tam, kde sa stali zázraky a hrdinstvá v mene Kristovom. Môže to byť jaskyňa, prameň, chrám, kláštor, a napokon aj celé mesto.

Takým svätým mestom sa stal Rím – pravá apoštolská stolica západného kresťanstva... Pre Slovanov na východe sa za sväté mesto pokladal Konstanti-

¹ *Lichačev, D. S.*: Nacionalnoje samoznanije Drevnej Rusi. Moskva 1945, s. 100.; *Pokrovskij, V. S.*: Istorija političeskoj mysli. Moskva 1951, s. 59.; *Thoomanoff, S.*: Moscow Third Rome. Catholic Historical Review. Washington 1955, v. 40, č. 4.; *Anderson, T.*: Russian Political Thought. An Introduction. New York 1967, s. 3-5.

nopolis – Carihrad. Musíme mať však na zreteli, že cár bol pre kresťanov osobou svätou, pomazanou Bohom. A teda aj na mesto sa tak či inak prenášal tento význam.²

Pravdepodobne paralelne so vznikom kresťanstva vzniká aj idea o „putujúcom sakrálnom meste“. Eschatologická hranica „troch opakovaní alebo znovuzrodení sakrálného mesta“ je zakotvená už v Apokalypse, podľa ktorej už po štvrtýkrát bude musieť cirkev odísť do púšte (Apok. 12; 5, 14). To znamená, že mních pskovského Spasko-Jeleazarovho kláštora nepovedal svetu nič nového. Za jeho zásluhu možno považovať iba napomenutie cára Vasilija III. v posolstve v r. 1523, že jeho osobný život nie je v súlade so spôsobom života kresťanského cára, a tiež dokonalé formulovanie idey (vyslovenej dávno pred ním): „... dva Rímy padli, tretí stojí a štvrtého nebude, a tvoje kresťanské cárstvo iným nebude.“³ Stačí spomenúť Povešť o dobytí Carihradu, v ktorej jej autor Nestor-Iskander hovorí to isté, avšak menej talentovane a s menším sklonom k aforistike: „... Ruský rod spolu so zakladateľmi tohto mesta zvíťazí nad všetkými Izmaelčanmi a Sedemkopcové (sagr. mesto – V. R.) prijmú spolu s tými, komu patrí ono od počiatku a budú v ňom vládnuť a udržia ho Rusi.“

Nestor-Iskander bol súčasníkom a svedkom pádu Konstantinopolu a napísal svoju povesť na základe spomienok po roku 1453. Tú istú ideu sa Rus pokúšala vyjadriť už v XI. storočí, keď sa Jaroslav Múdry pokúsil vydobýť nezávislosť ruskej cirkvi od Byzancie a v r. 1051 vybral za metropolitu ruského duchovného Iljariona (podľa byzantských zákonov ruským metropolitom mohol byť iba Grék).

Veľmi ostro zaznela myšlienka o nezávislosti ruskej cirkvi po Florentskej únii a vzniku Uniatskej cirkvi v r. 1439. Rusi chápali tento fakticky nevyhnutný krok Byzancie (ohrozenej Tureckom) ako otvorenú zradu svojich „učiteľov“ a otvorene žiadali nezávislosť svojej cirkvi, čo sa im aj podarilo dosiahnuť. V r. 1448 sa ruská cirkev vyhlásila za autokefálnu (nezávislú). Aj keď Byzancia potom ešte dokázala dosadiť za metropolitu svojho človeka – Kipriána, bolo to poslednýkrát. Ruská cirkev nebola však ešte úplne nezávislá – bol to iba prvý krok k nezávislosti a dôležitú úlohu tu zohrala práve idea „tretieho Ríma“. Chceme zdôrazniť, že životaschopnosť idey „tretieho Ríma“ v Rusi mala svoje korene v tom období, keď samotná Rus bola úplne závislá od mongolsko-tatár-

² Kudriavcev, M. P.: Moskva – tretij Rim. Moskva 1994, s. 253-254.

³ Budovnic, I. U.: Russkaja publicistika XVI veka. Moskva-Leningrad, Akademija nauk SSSR 1947, s. 172.

skeho jarma s hlavným mestom v Saraj-Berke (neďaleko Astrachane), to znamená, že veľmocenská idea v tom období by bola absolútnym fantazirovaním.

Výklad danej problematiky by nebol úplný, keby sme sa nezmenili o jej „svetskom“ chápaní, t. j. o tom, čo by sa pri troche fantázie dalo nazvať aj veľmocenskými ambíciami Moskvy. Podstata spočíva v tom, akú náplň by mali tieto veľmocenské ambície v stredovekej Rusi, aké by boli možnosti ich realizácie a zároveň, akú úlohu by zohrali pre oslabený, po 250-ročnom útlaku sa znovurodiaci nový východoeurópsky štát, ktorý sa menoval Moskovija? Je prirodzené, že duchovný a svetský život stredovekého štátu sa tesne prelínali v jednote i vzájomnom boji. Podľa tradícií východný cisár alebo cár mal hierarchicky vyššie postavenie, než najvyšší duchovný, v dejinách Východnej cirkvi boli však situácie, keď postavenie duchovných bolo zasa vyššie.

Znamená to, že takúto šancu Východná cirkev stále mala – všetko však záviselo od politickej situácie.

Aby sme lepšie pochopili túto zložitú problematiku, považujeme za potrebné ešte raz sa vrátiť k myšlienke protojereja Alexandra Saltykova: „... ale musíme mať na zreteli, že cár pre kresťanov bol osobou svätou, Bohom pomazanou, čiže aj na mesto sa tak či inak prenášal tento význam.“ Z toho vyplýva, že každý ambiciózný vládca ašpiroval na titul pána „tretieho Ríma“, keď sa vyskytla prvá takáto možnosť.

Zborník Tisícrocie kresťanizácie Rusi z medzinárodnej cirkevno-historickej konferencie (Kyjev 1988) poskytuje možnosť logicky zrekonštruovať systém vývoja tejto idey. Podľa sv. otca Ioanna Ekonomceva rodiskom tejto idey je Taliansko. Uvádzajú sa latinské rukopisy, v ktorých sa poprvýkrát táto idea uvádza ako triáda: Trója – Rím – Konstantinopolis. Na základe dynastickej línie: Aeneas je vnukom Dardana – Romulus, potomkom Aenea a cisára Konštantína Veľkého.⁴

Neskôr, keď pod tlakom Turecka vzniká reálna hrozba pádu „tretieho Ríma – Konstantinopolu“, Trója ako pohanské mesto vypadla z tejto triády, čo ponúka istú možnosť pre ďalší „tretí Rím“ a posilňuje životaschopnosť tejto sakrálnej idey.

Táto potreba sa výrazne prejavovala už od r. 1180 v súvislosti so smrťou posledného cisára z dynastie Komninov – Manuila, neskôr to boli križiacke výpravy a turecký vpád, výsledkom ktorého bolo obsadenie Konstantinopolu

⁴ Tysiacletije kresťanizacija Rusi. Kijev-Moskva 1988, s. 293-300.

v r. 1204, čo opisuje vo svojej knihe *La Conquete de Konstantinople* Robért de Clari.⁵

Zhodou okolností v tomto období ani v Západnej, ani vo Východnej Európe žiaden cisár ani mesto neašpirovali na sakrálnosť, a preto sa o to nesmelo pokúsilo niekoľko miest súčasne, napr. aj mesto Trir vo Svätej Rímskej ríši nemeckého národa založenej v XII. storočí, čo uvádzajú nemecké kroniky⁶ aj Svetové dejiny.⁷

V súvislosti s obsadením Konstantinopolu Bulharské cárstvo v r. 1187 na krátke obdobie obnovilo svoju nezávislosť a dokonca obsadilo Macedónsko, t. j. že iba náhodou sa stalo najväčším balkánskym štátom. Jeho hlavným mestom vtedy nebol Preslav, ale Tyrnov. Tyrnov bol v tom čase súčasne i náboženským centrom, t. j. Patriarchátom, ktorý pôvodne sídlil v Ochride. Toto všetko poskytlo možnosť aj Bulharskému cárstvu ašpirovať na „tretí Rím“.

Napriek tomu, že v r. 1261 sa Byzancia do istej miery stáva samostatnou, naďalej zostáva vo vazalskom vzťahu k Turecku.

Miesto „tretieho Ríma“ teda zostáva na dlhý čas neobsadené.

Po tomto krátkom historickom exkurze po Európe a Balkáne sa vrátíme znovu k Rusi, ktorá ideu „tretieho Ríma“ využívala na riešenie nezávislosti vlastnej cirkvi od Byzancie. Rus (alebo Rosija, ako ju začali nazývať v XV. storočí) v tomto období sa zbavila dlhodobej tatárskej nadvlády a na krátky čas akoby zostávala v tieni veľkej politiky. Poľsko, Litva aj Švédsko mali samozrejme svoje ambície na ruské územia, avšak našťastie pre Rusko, boli vo svojich záujmoch nejednotní. Ruský ľud, ktorý v minulosti hľadal v týchto krajinách azyl pred mongolsko-tatárskym vpádom, sa v tom čase hŕfne začína vracieť do svojej pôvodnej vlasti a v súvislosti s tým Poľsko, Litva a Švédsko musia riešiť vlastné problémy. Rusko veľmi aktívne využíva toto „uvoľnenie“, čo mu umožnilo nielen zjednotiť svoje sily, ale aj postupne dorážať roztrúsené pozostatky mongolsko-tatárskych chánstiev, ktoré v tomto období prežívali vrchol feudálnej rozdrobenosti. Toto všetko prispieva k zlepšeniu situácie vo vnútri Ruska a k upevneniu jeho medzinárodného postavenia.

Rusko, ktoré bolo takmer vygumované z mapy Európy, zrazu dáva pomerne presvedčivo vedieť o svojej existencii prostredníctvom Ivana Vasilieviča III. – deda Ivana Hrozného. Ivan Vasilievič III. sa ako prvý vyhlasuje za cára (tento titul sa rovnal cisárskemu) a snaží sa zblížiť s významnými európskymi

⁵ *de Kleri. R.: Zavojevanije Konstantinopola. Moskva 1986.*

⁶ *Tysiačelietije křeščenija Rusi. Kijev-Moskva 1988, s. 300.*

⁷ *Vsemimaja istorija, t. 3. Moskva 1957, s. 174-175.*

dynastiami. Preto sa oženil so Zinaidou-Sofiou Paleolog – neterou cisára Konštantína, pritom sám seba nenazýva iba cárom (skomolenina od slov cisár), ale dokonca „Ioannom z božej milosti Gosudarom celej Rusi, veľkým kniežaťom vladimírskym, moskovským, novgorodským, pskovským, tverským, jugorským, permským, bulharským atď.“ V tom čase bolo preňho veľmi aktuálnym zdôrazňovať nielen svoje príbuzenstvo s byzantským cisárom, ale aj svoju vyvolenosť Bohom, a tým aj vyvolenosť mesta Moskvy, v ktorom vládol. Ivan III. používal byzantský erb (fénix, v súčasnosti trochu upravený). V r. 1546 bol oficiálne korunovaný a o 14 rokov získal od konštantinopolského patriarchu Iosafa listinu, ktorá uznávala jeho cársky titul. Aj keď toto všetko mohlo byť dôvodom, aby sa Moskva vyhlásila za „nové Konštantínovo mesto“, ako to v r. 1492 ponúkal Ivanovi III. metropolita Zosima, táto myšlienka sa nestala základom zahraničnej politiky Ruského štátu.⁸ Možno to prekazili vojny Ruska s Kazimirom IV. a neskôr s jeho synom Alexandrom, podporovaným krymským chánom Mengli-Girejom, hoci práve v tomto období, po úplnej porážke Tatárov v r. 1480 (ako uvádza igumen Makarij), bola do Ruska z Byancie transplantovaná myšlienka o „treťom Ríme“, ktorá tu našla vhodnú pôdu.⁹

Vasilija III., ktorý bol synom Ivana III., idea „tretieho Ríma“, ako sa zdá, vôbec nezaujímal, hoci práve jemu napísal mních Filofej známy list. Vasilij III. musel riešiť úplne iné problémy: v tomto čase štát vyčerpávala vojna s litovským kniežaťom Alexandrom (Kazimirovým synom), pokračovala vojna s Livónskym radom a jeho nespoľahlivým spojencom krymským chánom Mengli-Girejom. Vasilij III. však musel riešiť ešte jeden závažný problém, a totiž dať štátu následníka trónu. Dvadsaťročné manželstvo so Solomoniou Saburovou bolo bezdetné a Vasilij III. sa odhodlal z hľadiska kresťanskej morálky a vlastného postavenia na riskantný krok. Prinútil svoju manželku, aby sa stala mníškou a vstúpila do Novodevičieho kláštora. O nejaký čas sa znovu oženil s mladučkou Litovčankou Jelenou Glinskou, čím pobúrili proti sebe bojarov Saburových, ale aj pravoslávnu cirkev (rozvod cirkev zakazovala, ba navyiac – ak jeden z manželov dobrovoľne vstúpil do kláštora, druhý nesmel uzatvoriť manželstvo, kým bol prvý nažive). Toto všetko Vasilij III. bezohľadne porušil. Navyiac sa okamžite po celej Moskve rozšírilo, že Solomonka v kláštore porodila syna Dmitrija, a to už v tom čase, keď Vasilij III. po štyroch rokoch spoločného života s devätnásťročnou manželkou nemal deti. Vzťahy Vasilija III. s ruskou cirkvou sa veľmi vyostřili. Hovoriť o Moskve ako o „treťom

⁸ Kudriavcev, M. P.: c. d., s. 182.

⁹ Istorija SSSR v 12 tomach, t. 2, s. 138.

Ríme“ v tom čase strácalo zmysel. Zdá sa, že ani samotný cár Vasilij III. sa touto myšlienkou nezaoberal. Roztrieštené ruské územia boli prakticky zjednotené. Napokon aj Vasilijovi III. sa narodil syn Ivan IV., budúci Hrozný. O tri roky neskôr Vasilij III. zomiera, o ďalších päť rokov bola otrávená matka Ivana IV. Jelena Glinská (tieto skutočnosti netreba komentovať).

V r. 1547 bol Ivan Vasilievič IV. Hrozný korunovaný. Pri príležitosti tejto korunovacie cirkev znovu nastoľuje ideu o vyvolenosti ruského cára Bohom a tiež značne otrepanú ideu o „Moskve ako treťom Ríme“. V tomto prípade všetko zodpovedalo slávnostnému aktu. Prvých dvanásť rokov, keď ešte žila prvá manželka Ivana IV. Anastasija Romanovová, mu táto stará cirkevná idea v ničom neprekážala. Po jej smrti však Ivan rázne mení svoju vnútornú politiku a vyhlasuje, že jeho ženu (podobne ako matku) otrávil bojari. Do nemilosti cára sa dostáva aj cirkev, ktorá sa spočiatku pokúšala postaviť do role sudcu, avšak o nejaký čas sa so strachom vzdala tejto úlohy. Padajú hlavy bojarov aj cirkevných hodnostárov. Ivan IV. mal ešte šesť žien (cirkev už absolútne ignorovala jeho osobný život) a po mučeníckej smrti metropolitu Filipa sa mu so strachom vyhýba.

Z hľadiska nášho výskumu histórie idey „tretieho Ríma“ v ruskom štáte pokladáme za potrebné zdôrazniť, že Ivan IV., ktorý ašpiroval na neobmedzenú moc, túto ideu zamietol, lebo sa obával zvýšenia autority cirkvi. R. G. Skrynnikov uvádza, že „po smrti Ivana Hrozného úspechy centralizácie definitívne určili miesto cirkvi v systéme Ruského štátu.“¹⁰

Fiodorovi (synovi Ivana Hrozného) bola politika veľmi vzdialená. Brat jeho manželky Iriny Boris Godunov sa však v porovnaní s predchádzajúcimi politikmi veľmi aktívne ujal idey o Moskve ako „o treťom Ríme“, pričom sledoval iba vlastné ciele.

V súvislosti s trojročným hladomorom v Rusku, ktorý sa začal koncom XVI. storočia, ďalej záhadnou smrťou cároviča Dmitrija v Ugliči v r. 1591, ako aj s prevzatím cárskeho titulu, na ktorý Boris Godunov nemal žiaden dynastický nárok, sa jeho postavenie stalo nezavideniahodným. Bojari sa pokúšali podriaďiť si ho, burcovali ľud, šíril o ňom nelichotivé chýry. Aj ľud ho obviňoval zo všetkých nešťastí, dokonca aj z tých, za ktoré vôbec nemohol. Borisova situácia sa zhoršovala aj preto, že práve v tomto období v Rusku vzniká nevoľníctvo, ktoré (podľa tvrdenia R. G. Skrynnikova) nikto oficiálne nesankcionoval, bola to svojvoľná statkárov a bojarov. Ľud ako vždy obviňoval za to hlavu štátu.

¹⁰ Skrynnikov, R. G.: Boris Godunov. Moskva 1978, s. 59.

Boris Godunov, ktorý moc nezdedil ako priamy následník, veľmi potreboval akúsi fantastickú autoritu. Pomoc prišla nečakane od byzantských cirkevných hodnostárov, ktorí často navštevovali Moskvu s nejakými prosbami alebo projektami. Aj keď niektorí ruskí cirkevní hodnostári sa občas ešte zamýšľali nad ideou „tretieho Ríma“, súčasne sa obávali tejto obrovskej zodpovednosti pred kresťanstvom. A bola vôbec v Rusku harmónia medzi duchovnou a svetskou mocou reálna? Mohla sa Moskva skutočne stať pilierom pravoslávia, keď nebolo roka, aby sa nebojovalo – či už s aziatskými kočovníkmi, či s moslimami z Blízkeho východu alebo s nejakou krajinou na severe alebo západe? Nepadne, ako padol Kyjev? (Nik totiž nezabúdaj na Apokalypsu, v ktorej sa hovorí, že po páde „tretieho Ríma“ cirkev musí odísť do púšte). A posledná otázka: Skutočne sme tým vyvoleným národom?

Byzantskí cirkevní hodnostári uvedené skutočnosti chápali podľa vlastných predstáv. Práve oni viedli Moskvu k myšlienke o jej „vyvolenosti Bohom“. V tejto záležitosti zohrali dôležitú a zvlášť špecifickú úlohu. Podľa ich predstáv Moskva sa mohla stať „tretím Rímom“, ale mala by vyhlásiť vojnu Turecku a oslobodiť „druhý Rím – Konštantinopolis“, ale predovšetkým by mala byť pogrécštená, t. j. mala by sa zriecť vlastnej „negréckej menejcennosti“ – iba v tomto prípade by mala šancu stať sa sakrálnym mestom a byť „vyvolenou Bohom“. Úloha Moskvy mala im slúžiť pre dosiahnutie vlastných cieľov, čo bolo od nepamäti podstatou historickej koncepcie politiky Byzancie, a to nielen vo vzťahu k Rusi.

Pre Rusov bol grécky Východ chrámom Božím. Napriek tomu, že Rusi samotným Grékom neverili, ich autorita u nich bola veľmi veľká. Jeruzalemský patriarcha Paisij v r. 1469 presviedčal Rusov o tomto: „Svätá trojica opatruje Vás a znásobí roky vašej staroby, s požehnaním pomôže Vám prevziať najposvätejší trón veľkého cisára Konštantína ... a oslobodí ľud posvätných a pravoslávnych kresťanov od neverných rúk ...“.¹¹

Patriarcha Afanasij Patelar v r. 1653 tak isto zdôrazňuje, že pre pravoslávnych Grékov je ruský pravoslávny cár „pilierom pevným a upevnením viery a ochrancom v nešťastí a útočiskom všetkým a oslobodením ...“.¹²

Pre Moskovčanov boli podobné reči bežné, ale občas ich niekto zobral vážne a snoval vlastné ďalekosiahle plány, ktorí však nemali nič spoločné s ideou oslobodenia Konštantinopolu a s vojnou s Tureckom. Pálčivou realitou

¹¹ Kartašev, A. V.: Očerki po istorii ruskoj cerkvi. T. 2, s. 122-123.

¹² Tamtiež, s. 123.

tohto obdobia bola hrozba vojny s Litovskom, Poľskom alebo Švédskom (za prístup Ruska k Baltskému moru).

Pokladáme za potrebné na tomto mieste vyzdvihnúť diplomatické schopnosti Borisa Godunova, jeho um a vynaliezavosť. Avšak situácia v Rusku v tomto období bola natoľko komplikovaná, že ani s pomocou nadprirodzených síl ju nebolo možné riešiť. Za tri roky hladomoru na začiatku XVII. storočia bolo v okolí Moskvy v masových hrobách pochovaných asi 120.000 ľudí (štát mal vtedy desať miliónov obyvateľov). Koľko ich zahynulo mimo Moskvy, to nezistí už nikto.

Napriek všetkému sa Borisovi Godunovovi podarilo uskutočniť taký diplomatický ťah, o ktorom Rus snívala stáročia: nátlakom na gréckeho patriarchu Jeremeja sa mu podarilo, že tento uznal inštitúciu ruského patriarchátu. Prvým ruským patriarchom sa stal duchovný Iov, ktorý bol oficiálne dezignovaný 26. januára 1589.

Patriarcha Iov zasa z vďačnosti Borisovi Godunovovi s definitívnou platnosťou podriadil ruskú cirkev svetskej moci. A práve v tomto období sa idea o Moskve ako „treťom Ríme“ poprvýkrát odrazila v oficiálnych cirkevných dokumentoch a ašpirovala na oficiálnu doktrínu vnútornej politiky Moskovije. Lenže ani túto skutočnosť netreba zveličovať. Dokument bol vypracovaný bez účasti Borisa Godunova. Borisov strýko Dmitrij spolu s patriarchom rozoslali po všetkých kláštoroch cirkevné knihy s poznámkou, že tieto knihy vytlačili „v Bohom chránenom a svetom uznávanom cárskom meste Moskve – v treťom Ríme, prekvitajúcom čistotou viery.“¹³

Počas osláv nástupu Iova na patriarchátsky trón sa takisto zdôrazňovalo spojenie Moskvy s Konštantinopolom a Rómom.

To sú v podstate jediné oficiálne cirkevno-vládne dokumenty, ktoré explicitne potvrdzujú prijatie koncepcie „Moskva – tretí Rím“ v takej podobe, v akej vtedy bolo potrebné pre Moskvu.

Existencia tohto status quo nebola dlhodobá. Na začiatku XVII. storočia Rusko zažilo inváziu poľského vojska, ktoré priviedol Lžidimitrij (Grigorij Otrepiev, ktorý sa vyhlásil za živého cároviča z Ugliča). V r. 1605 náhle zomiera Boris Godunov, jeho rodina bola vyvrazená, v tom istom roku zomiera patriarcha Iov, ďalší patriarcha Ignatij tiež o rok zomiera, zahynul aj Lžidimitrij, ktorý nesplnil ani nádeje Poliakov, ani ruských bojarov. Do Ruska vstupujú vojská ďalšieho štátu Švédska – začína sa takmer desaťročná občianska vojna, ktorá bola pomenovaná „Smutnoje vremia“. V r. 1612 okupanti umučili ďalšie-

¹³ Skrymnikov. R. G.: c. d., s. 59.

ho patriarchu Germogena, vzápätí ruskí bojari prisahali vernosť poľskému princovi Vladislavovi, pričom mali iba jedinú podmienku – ponechať v Rusku pravoslávie.

Pravdepodobne nemá zmysel zvlášť zdôrazňovať, že na koncepciu zvanú „Moskva – tretí Rím“ si sotva niekto v týchto časoch spomenul. Najaktuálnejšou myšlienkou tejto doby bolo prežiť ju.

V r. 1613 bol narýchlo korunovaný štrnásťročný chlapec Michail Romanov, na základe čoho vznikla nová dynastia ruských cárov. Ale až do r. 1632, keď zomrel poľský kráľ Žigmund, Rusko nepoznalo pokoj.

Historiografia až do dnešného dňa nedala odpoveď na otázku, či bola idea mnícha Filofeja oficiálnou politickou doktrínou Moskovského štátu.¹⁴

Ideologické záujmy Borisa Godunova nemožno stotožňovať s koncepciou štátu. Boli to v prvom rade jeho osobné záujmy, ktoré sa uvádzali len ako poznámky v cirkevných knihách (dokonca bez jeho vedomia). Nemožno však tvrdiť, že v období „smutného vremeni“ sa táto idea úplne vytratila z povedomia Rusi.

V období vlády Alexeja Michajloviča (1645-1676), ktorý bol synom Michaila Romanova, sa táto akoby navrátila k životu, ale v jeho realizácii a v realizácii jeho najvernejšieho poradcu sa stala tragédiou pre celé Rusko. Jej ambiciózná a nepremyslená aplikácia priviedla Rusko k cirkevnému rozkolu, pri ktorom sa 20.000 ľudí upálilo na znak protestu, veľa sa ich presídlilo na neobývané územia Severu i Sibíri, a tak navždy ušli nielen od oficiálnej („nikonovskej“) cirkvi, ale zriekli sa aj svojho vlastného etnika – ruského národa. Tieto dve ideologicky nezmieriteľné zoskupenia sa najmenej dvakrát pokúšala oficiálna pravoslávna cirkev – v r. 1927 a 1971, ich snaha však bola neúspešná.¹⁵

Obdobie vlády Alexeja Michajloviča bolo relatívne pokojné, nevyskytli sa závažnejšie vojenské konflikty, a cára podľa toho prezývali „Najtichším“. Napriek tomu však ako jeden z prvých ruských vládcov posielal ľudí na Sibír, upaľoval ich, čo absolútne nezodpovedalo ani slovanským, ani pravoslávnym tradíciám. Tento cár sa veľmi zaujímal o život západnej Európy, o divadlo, pozýval do Moskvy ľudí, ktorí získali v zahraničí vzdelanie, pričom mu nevadilo, že sústavne menili svoje vierovyznanie z rôznych dôvodov. Lákala ho myšlienka stať sa personifikáciou ruského ľudu a súčasne jediným ekumenickým pra-

¹⁴ *Isajev, I. A. - Zolotuchina, N. M.*: Istorija političeskich i pravovych učenij Rossii XI-XX vv., Moskva 1995, s. 84.

¹⁵ *Nikolskij, N. M.*: Istorija ruskoj cerkvi. Moskva 1985, s. 137.

voslávnym cárom. Patriarchu Nikona tiež zaujala táto myšlienka. Aj on prosil Boha, „aby mu dal do rúk celé pravoslávie od mora po more, od riek až po koniec vesmíru.“¹⁶

Paralelne s renesanciou idey „tretieho Ríma“ nadobúdalo dôležitý význam pogrécťovanie ruskej elity, ľudu a celého cirkevného obradu. A. V. Kartašev uvádza, že „kyjevskí vzdelaní mnísi, ktorí mali prehľad v cirkevno-ekumenických otázkach, vedeli, že zblížovanie ruského cirkevného obradu s gréckym poskytne možnosti aj pre politické zjednotenie pravoslávnych národov ná čele s moskovským cárom.“¹⁷

O tomto zámere vedel aj cársky duchovný Stefan Bonifatiev, avšak na rozdiel od cára a patriarchu bol zhrozený takouto perspektívou, ale k situácii sa nevyjadril.

Samotní Gréci podľa svojho starého aristokratického zvyku nezabúdali 'menejcenným' Rusom pripomínať: „napodobňujte nás, správajte sa ako my.“¹⁸

Pravdepodobne popri snahách o vydanie jednotného tlačeneho textu náboženských kníh (doteraz existovali iba v rukopisoch, často nečitateľných), bola tu i snaha využiť danú situáciu a vytvoriť nový preklad náboženských kníh na základe existujúcich gréckych zo XVII. storočia, a tak poskytnúť pravosláviu jednotný náboženský text.

To znamená, že kvôli pochybnej perspektíve stať sa „tretím Rímom“, sa v Moskve uskutočňoval veľkoplášny podvod celého ľudu, ktorý do tých čias nemal obdoby. Podvod tohto ľudu, ktorý chápal nutnosť cirkevnej reformy, ale boli mu cudzie kuloárne intrigy Kremľa a sväto veril svojmu „Bohom vyvolenému“ cárovi a takisto patriarchovi – hlave a ochrancovi ruského pravoslavia.

Ruský ľud v tejto reforme videl predovšetkým očistu ruského pravoslavia od cudzích prvkov, ktoré vznikli počas 250-ročného tatárskeho útlaku a rozdrobenosti Ruska. Videl v nej aj upevnenie postavenia vlastnej ruskej cirkvi, nie cirkvi gréckej, jeho predstavy však najvyšších cirkevných hodnostárov nezažívali.

Situácia sa však vyhrotila do nečakanej, hroznej skutočnosti – do cirkevného rozkolu, ktorý otriasol celou spoločnosťou.

V našich predchádzajúcich prácach sme aj my vyslovili domnienku, že pri preklade náboženských kníh došlo k tragickému nedorozumeniu, nakoľko im chýbala historická analýza. V súčasnosti sme však získali nové materiály, ktoré

¹⁶ Kartašev, A. V.: c. d., s. 123.

¹⁷ Tamtiež, s. 124.

¹⁸ Tamtiež, s. 125.

vyvracajú tento predpoklad a všetko vyzerá oveľa dramatickejšie, dokonca až cynické vo vzťahu k prostému ruskému ľudu.

Svojrázne ovplyvnil ideu o Moskve ako o „tretom Ríme“ Peter I. Po skromnom pohrebe ruského stredovekého patriarchu Adriana v r. 1696 Peter I. so svojimi reformami vstupuje do otvoreného konfliktu s pravoslávnu cirkvou, pričom sleduje jediný cieľ – absolútne si ju podriaďiť. Po ukončení Severnej vojny v r. 1721 nahrádza Peter I. inštitúciu patriarchátu Svätou synodou, ktorá je mu priamo podriadená. V Rusku vzniká fenomén všeobecne známy ako „césaropapizmus“ alebo „cáropapizmus“. Imperátor Ruska sa stáva súčasne aj jeho patriarchom (pričom „nábožnosť“ Petra I. nepotrebuje komentár). So stratou autority cirkvi v Rusku sa stráca aj idea stať sa niekedy „tretím Rímom“, hoci napr. J. M. Lotman a B. A. Uspenskij vo svojich prácach poukazujú na to, že i v politickej ideológii Petra I. nachádzame istý odraz tejto koncepcie. Uvedení autori naznačujú, že samotný názov Sankt-Peterburg možno chápať dvojako, t. j. vidia v ňom akýsi ruský variant apoštola Petra v ruskom Petrovi. Odporcovia Petrových reforiem však už v tomto období tvrdili, že Peterburg vôbec neexistuje, že je to len akási vidina.¹⁹

Podľa nášho názoru sa však podobná logika môže aplikovať na každé mesto, ktoré ašpirovalo na post hlavného mesta štátu. Paradoxné je, že v roku 1704 Peter I. Moskvu ako sídlo opozície posunul absolútne do postavenia provincie. Ak by v r. 1917 nebolo došlo k známym historickým udalostiam, Moskva by bola mala podobný osud ako Suzdaľ a Vladimir. Napriek týmto všeobecne známym skutočnostiam Moskva bola sústavne posúvaná do pozícií, na ktoré objektívne nemala šance (máme na mysli podstatu idey „putujúceho sakrálneho mesta“). Po celú túto dobu Moskva dokonca ani nebola hlavným mestom. Samozrejme, každej idej je možné pripísať aj iný zmysel. Ale to už nie je predmetom nášho výskumu v tejto štúdii.

¹⁹ Chudožestvennyj jazyk srednevekov'ja. Moskva 1982, s. 240-246.